

Секція 2

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В СРСР

Олександр КАДЕНЮК

доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету, м. Кам'янець-Подільський

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ У 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Курс на зміну економічних відносин в аграрному секторі, що встановилися у добу непу, визначено у постанові ЦК ВКП (б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» [1]. У ній вказувалося на велику роль колгоспів в організації сільської бідноти, а також на необхідність підтримки колгоспного руху партією та державою. Поряд із зміцненням складніших форм (артілей і комун) пропонувалося звернути особливу увагу на розвиток простіших – *тсозів*, машинних товариств тощо. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів чи штучне форсування переходу простіших форм колгоспів до складніших завдали б колективному рухові величезної шкоди й затримали його розвиток .

Фактично на її основі почалось примусове насадження колгоспів – тих форм господарювання, для існування яких не було соціально-економічних умов. Посилилось нівелювання селянства з тенденцією до його економічного і політичного безправ'я.

Негативні процеси в аграрній сфері були породжені політикою «надіндустріалізації» та її здійснення у 1927–1928 рр. Супроводжувалося підвищенням податків на хліборобів, поглибленням «ножиць» цін (вилучення продукції у селян державою за заниженими цінами; високі ціни на промислову

продукцію; заборона базарної торгівлі продовольством тощо), введення примусової продрозверстки.

Форсування темпів промислового будівництва викликало негативні явища не тільки у сільському господарстві, але й в Україні в цілому. По-перше, поглибилися продовольчі труднощі, що викликало необхідність введення нормованої торгівлі хлібом. По-друге, відбулась відмова від контрактації, почали здійснюватися принципи продовольчої диктатури, тобто велась цілеспрямована політика насильницького вилучення у селян продовольства; при цьому не залишалися зерно, тваринницькі продукти для задоволення їх потреб. По-третє, почалася експропріація частини селянства з використанням жупелу куркульської небезпеки. По-четверте, вже застосовувалися адміністративні методи в питанні залучення селян у виробничі колективні господарства; по відношенню до тих, хто не бажав вступати до колгоспів.

Серед тих, хто відверто не сприймав колгоспний лад, були в основному селяни, які владними структурами кваліфікувалися куркулями.

Землевпорядкувальні роботи обумовили і зміни у соціальному складі селянства. Неухильно зростала кількість заможних і середняцьких господарств. У 1927–1928 рр. вони становили понад дві третини усіх селянських господарств України. Куркульські господарства в цей час становили 4%; вони зосереджували в своїх руках 20% сільськогосподарського реманенту і 7,5% посівної площі, 14,8% всієї орендної землі. Незначна частина земельних угідь знаходилася в розпорядженні колективних форм господарювання серед яких 16,3% становили ТСОЗи, 22,6% – колгоспи, 2,9% – комуни [2].

Від самого початку існування радянського режиму, як вже зазначалося, слово «куркуль» вживалося в спотвореному значенні. Сталінське бачення його зводилося до того, що куркуль – внутрішній ворог, експлуататор, кровопивець, лихвар. Проте таке визначення не відповідало дійсності.

У другій половині 20-х років між вченими-аграрниками зав'язалася дискусія з приводу селянських господарств – «звідки починається куркуль: з 8 десятин, з 10 чи 25 десятин?». Їх думка з цього питання була неоднозначна. Тоді ж з'явилася нова схема: «куркуль – середняк – бідняк», автором якої був економіст-аграрник Л. Крицман. Його визначення поняття «куркуль» збігалось зі сталінським.

За статистичними даними в Україні 1927 р. заможні («куркульські») господарства становили 3,8% загальної кількості, або 200 тис. в абсолютному обчисленні. Вони виробляли понад 20% сільськогосподарської продукції [3].

Насправді ж «куркуль» – заможний селян, якому в 1928 р. в Україні належало в середньому 10–15 десятин землі, кілька коней, 2–3 корови, 10–15 овець та нескладна сільськогосподарська техніка, реманент. Його майно за тогочасним офіційним обмінним курсом оцінювалося в 90–210 американських доларів або 170–400 крб. [4]. Для порівняння зазначимо, що кошти, витрачені на депортацію, істотно перевищували цінність майна.

Хто міг стати «куркулем»? Досліджуючи селянське питання принаймні з 1861 р., ми дійшли висновку, що кожна фізично здорова людина, яка любить землю і вміє працювати, могла б носити у 20–30-х роках начеплений на неї адміністративно-бюрократичне системою ярлик «куркуля». Ними ставали в минулому убогі селяни, що завдяки своїй натужній праці позаможнішали за часів столипінської аграрної реформи.

Справді, праця для «куркулів» стала життєвою потребою і як наслідок – основою їхнього достатку. Саме ця частина селян була найтісніше пов'язана із землею. Проте чимало їх знищили під час громадянської війни, а «розкуркулені» у перші пожовтневі роки знову одержали змогу завдяки мозолистим рукам у роки непу стати «куркулями». Іншими словами, «куркулі» найбільш працюючі, ініціативні, підприємливі селяни, справжні господарі

землі. У реальному житті «куркуль» був серед тих, хто працював найтяжче, серед найощадливіших і найпрогресивніших селян.

Для проведення компанії «розкуркулення» великі надії покладалися на відновлені комітети незаможних селян [5]. Проте єдиної підтримки з їхнього боку уряд не одержав, оскільки більшість із членів цих комітетів не хотіла знищувати своїх односельців лише через те, що вони були заможнішими. У такій обстановці уряд прийняв рішення про відрядження на село тисячі міських робітників-комуністів – «двадцятип'ятитисячників».

У 1927–1928 рр. посилювався наступ на «куркулів» – заможне селянство, відбувався процес вибіркового «розкуркулення». Про це свідчать масові листи-скарги заможних селян, що надходили у вищі інстанції. Один із них, лист селянина М. Запливаного з села Сушківки на Уманщині, адресовано голові Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Г. Петровському. У ньому йшлося про те, що місцева влада в 1928 р. визначила йому податок у розмірі 200 пудів зерна. Але в нього було три десятини посівів, на яких вродило всього 120 пудів. Селянська родина складалася з п'яти чоловік і мала в своєму розпорядженні корову й коня. За таких обставин М. Запливаний не зміг у визначений термін здати 200 пудів зерна, а відтак все його майно конфіскували й продали з аукціону. Він просить повернути йому хоча б корову й коня з возом та ковальським приладдям, оскільки окружна влада відмовила у його проханні [6]. Прикладів про аналогічне «розкуркулення» можна навести безліч, бо такі та подібні факти не обминули жодного села.

Чимало «куркулів», як свідчать архівні матеріали, за схожі «провини» місцева влада виселяла з власних осель, які переходили до рук активістів. Останні забирали собі й хатнє майно, а польовий реманент передавали до новостворених колгоспів. Були випадки, коли воза чи борону, вилучену з селянського господарства, активісти обмінювали на горілку. Самого ж господаря заарештовували. Так відбувався процес вимивання «куркульських»

господарств. За даними ЦСУ УСРР, у 1929 р. таких господарств налічувалося 72,8 тис. [7].

Характерно, що в Україні процес «розкуркулення» до початку 1930 р. не супроводжувався депортаціями. Усвідомлюючи, що найзапекліший опір колективізації чинитимуть «куркулі», Й. Сталін у грудні 1929 р. проголосив нове стратегічне завдання – перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу.

Доля «куркуля» складалася неоднаково. «Куркульство» поділялося на три категорії. До першої належали учасники й організатори антиколгоспних виступів, які підлягали, згідно з судовими рішеннями, запровадженню смертної кари або ув'язненню. Їм чіпляли ярлик «запеклий класовий ворог» і заарештовували. ОДПУ повідомляло, що в київській в'язниці взимку 1929–1930 рр. куркулів першої категорії розстрілювали по 70–120 чоловік за ніч [8].

До другої категорії належали «менш активні вороги», які чинили менш активний опір компанії розкуркулення, а також родини господарів, віднесених до першої категорії. Вони підлягали депортації, яка була найпоширенішою формою «розкуркулення». В одному з рапортів ОДПУ за 1930 р. наводяться слова колгоспного бухгалтера: «Забирають найкращих і найпрацьовитіших землеробів, а залишаються самі невдахи та нероби».

Сотні тисяч селян разом із сім'ями, в тому числі з дітьми, маленькими «злочинцями», виганяли з власних осель, саджали в товарні вагони й масово вивозили за тисячі кілометрів до Крайньої Півночі, Сибіру, в Казахстан на спецпоселення, які знаходилися під наглядом чекістів. Таємна інструкція від 12 лютого 1930 р. приписувала здійснювати конфіскацію їхнього майна до депортації.

Третя категорія «куркулів» – це селяни, які не чинили жодного опору. Що стосується цієї групи «куркулів», то їх також позбавляли власності (хати, худоби, реманенту, особистих речей тощо), не приймали до колгоспів за місцем

проживання. Цих селян переселяли в інші райони мешкання, залучаючи до роботи в «трудових загонах і колоніях, у лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель тощо». Переселенцям надавалися недоброякісні ґрунти, які вони змушені були обробляти. Вони знаходилися під постійним контролем з боку уряду.

За роки колективізації в Україні експропріювали близько 200 тис. селянських господарств – шляхом продажу з торгів (за невиконання хлібозаготівель, несплату надто високих податків, «невмотивований» забій власної худоби), а найчастіше – через внесення цих господарств до списків, що підлягали «розкуркуленню». Ця цифра була вперше названа в 1934 р. і збігається з кількістю «куркульських» господарств, підрахованих статистичними органами у 1927 р. Насправді ж під час колективізації в Україні зникло майже вдвічі більше селянських господарств. Проте найтяжчою втратою були люди. Україна не дораховувалася з усіма членами родин приблизно 1,2–1,4 млн. чоловік. Понад половину з них близько 860 тис. чол. депортовано до Сибіру та на Крайню Північ [9].

Отже, компанія «ліквідації куркульства як класу» була по суті своєрідною формою репресій щодо всього селянства, бо одних – розстрілювали, других – депортували, третіх – залишали напризволяще, четвертих – «затягували» в колгоспи.

Проблеми розвитку сільського господарства вирішувалися у зв'язку з:

- а) ставленням до селянства як до другорядної сили у суспільстві;
- б) визначенням напрямків і шляхів індустріалізації країни.

Троцькісти вважали селянство дрібнобуржуазним класом. Вони пропонували «утримати владу у ворожому оточенні» селянства до перемоги світової революції за рахунок жорстокої експлуатації хліборобів. Х.Г. Раковський, один з прихильників Л. Троцького у I пол. 20-х рр., стверджував на засіданні Конституційної комісії у 1923 році, що Конституція робочому класу

не потрібна, що вона пишеться «лише для селян та іншої частини дрібної буржуазії, які підходять з точки їх правових понять».

До XV з'їзду ВКП(б) Сталін критикував подібного роду судження. З 1927 року він фактично сприйняв їх. Це знайшло прояв у політиці насильницької колективізації. Найважливішим мотивом її проведення було твердження про потребу ліквідації дрібнобуржуазних елементів, до яких Сталін відніс усі верстви селянства. На це був спрямований курс на «суцільну колективізацію», проголошений Й. Сталіним на початку 1928 р., який змінив характер перетворень, здійснюваних до цього, і суперечив самій ідеї добровільності об'єднання селян у колективні господарства. Примусова колективізація розглядалася Сталіним як засіб для різкого збільшення вилучення коштів з села, щоб забезпечити «стрибок в індустріалізацію».

1929 рік було проголошено роком «великого перелому». Він характеризувався не лише переходом до суцільної колективізації селянських господарств при розкуркуленні їх заможного прошарку, а й швидким згортанням ринку, наростанням в економіці розподільчих, воєнно-комуністичних рис. У містах введена нормована торгівля. Призначені для села промтовари теж були вилучені з вільного продажу й увійшли до фонду отоварювання заготівель на контрактній основі. Контрактний договір з державою втратив характер добровільності. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові засідання в галузі контрактації зернових посівів» він став розглядатись як засіб організації планового продуктообміну між містом і селом.

Сталіна не влаштовували ТСОЗи, оскільки колективізація, втілена у цій формі, не позбавляла селян засобів виробництва й не відривала їх від ринку. Це знаходило відображення у законодавчих і нормативних актах.

7 грудня 1929 року Наркомзем УСРР, Укрколгоспцентр оприлюднили «Статут товариства спільного обробітку землі». В ньому пропонувалося

усупільнювати не тільки землю (це відповідало природі ТСОЗу), а й робочу та продуктивну худобу і навіть птицю. Отже, тсозівський статут виявився подібним до статуту комуни. Процес колективізації в Україні після поширення цього документу здійснювався відповідно до викладених в ньому положень.

Наприкінці 20-х рр. економічні відносини між державою і сільськогосподарськими товаровиробниками усіх категорій визначалися повернення до продрозверстки. За настановою Й.В. Сталіна у червні 1929 року було введено обов'язкові планові завдання по хлібоздачі з продрозверсткою на село за принципом самообкладання кожного селянського господарства. Відповідно до цього 3 липня 1929 року приймається постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Коли хтось ухилявся від поставок зерна у розмірах, накладених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати таких у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здачі. Якщо ж штрафи не вносились, майно боржників підлягало продажу з торгів. Груповий опір розверстці, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій вже тягли за собою звинувачення по ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, в яких передбачалося значно серйозніші покарання: конфіскація всього майна та депортація засуджених.

У колгоспний період існувало три форми виробничих об'єднань селян: товариство спільного обробітку землі, сільськогосподарська артіль і сільськогосподарська комуна. Різнилися вони неоднаковим ступенем усупільнення засобів виробництва і різними способами розподілу результатів господарювання.

Найпоширенішою і найпростішою формою виробничого об'єднання селян були товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). В них були усупільнені праця і землекористування, засоби виробництва – реманент, робоча худоба, сільськогосподарські машини. Будівлі використовувались спільно лише в період

сільськогосподарських робіт, вони були приватною власністю окремих селянських дворів. Суспільна власність на засоби виробництва у ТСОЗі утворювалась лише тоді, коли на відрахування купували складні сільськогосподарські машини та інвентар. Всі польові роботи виконували члени товариства колективно при спільному використанні засобів виробництва. Продукцією розподіляли не лише за кількістю засобів виробництва, виділених кожним членом товариства для спільного обробітку. Мав місце також розподіл прибутків по їдокам.

У 1928 році в Україні товариства спільного обробітку землі становили 77,1% усіх колективних господарств. Характерно, що чимало ТСОЗів створювалися як родинні структури. Вони об'єднували близьких і далеких родичів, які проживали у певному населеному пункті. У перші місяці так званої масової колективізації на їх базі створювалися родинні колгоспи. Їх чисельність була не великою – у колгоспи об'єднувалися по 10–15 родин. У великих населених пунктах наприкінці 1929 року існувало по 150–200 і навіть більше родинних колгоспів, більшість із яких не мали потрібного матеріального забезпечення, фактично вони вели натуральне господарство. Вони не здійснювали потрібного внеску в формування продовольчого фонду країни. Значні витрати йшли на утримання адміністративного апарату (на 50–60 працездатних не менше двох – голова, бухгалтер-рахівник).

Протягом 1930 року пішов процес об'єднання родинних колгоспів. На початку 1931 року на одну сільгоспартіль припадало 95 селянських господарств і 536 га землі [10].

Колгоспи в артільній формі за своєю природою були дуалістичні, селянське громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне – до ринку. Проіснувати за рахунок присадибної ділянки колгоспник не міг, тим більше, що її відбирали, якщо він не працював у громадському господарстві. Про те певну незалежність вона селянину все-таки залишала. У зв'язку з цим,

праця на колектив, який насправді мав своєю першою заповіддю поставки державі по символічних цінах, не могла залишатися тільки примусовою. Треба було, по-перше застосувати хоча б обмежені заходи економічного заохочення продуктивності праці в громадському господарстві, тобто залишати колгоспнику частку виробленої продукції, і, по-друге, максимально механізувати працю в колгоспі. Проблема механізації розв'язувалася через машинно-тракторні станції, які мали перетворитися на інтегральний елемент колгоспного ладу.

У постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року «Про темп колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», якщо передбачалося за 3-4 роки, – в період першої п'ятирічки, – здійснити в країні суцільну колективізацію, втілення лінії на її форсування, насильницьку ліквідацію форм сільськогосподарської кооперації та розвиток лише колгоспів.

Сталінський курс на «суцільну колективізацію» призвів до перегляду тактики вирішення аграрно-селянського питання в Україні. В рішеннях ЦК КП(б)У, прийнятих у 1928 – першій половині 1929 рр., X Всеукраїнського з'їзду рад (квітень 1927 року), IV сесії ВУЦВК X скликання (листопад 1926 року) вказувалось, що важливо і необхідно сприяти розвитку індивідуальних селянських господарств, утвердженню сільськогосподарської кооперації. Це було відображено і в директивах по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Воно підтверджувалося С.В. Косіором на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У.

У такому ж ключі він виступав на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) (1929 рік). Але в рішеннях пленуму, по суті, засуджувалась лінія ЦК КП(б)У. «Україна, – вказано у постанові пленуму, – за своїм умовами (порівняно високий рівень сільського господарства, в тому числі по товарності, велика кількість кадрів сільськогосподарських робітників і батраків) має усі дані як у Степу, так і на Правобережжі для того, щоб у галузі переведення

індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленним темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів а навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України».

У резолюції пленуму ЦК ВКП(б) вказано, що серйозною перешкодою для розвитку колективних форм господарювання є широко розвинута хутірська та відрубна система землекористування.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся зразу ж після закінчення листопадового (1929 рік) пленуму ЦК ВКП(б) – 18–21 листопада 1929 року, – зобов'язав комуністів республіки «зосередити сили на здійсненні роботи у справі розвитку колективізації на ґрунті постанов ЦК ВКП(б)». При цьому визначалось, що вже 1929–1930 рр. повинні стати роками дальшого і найзначнішого кроку вперед в усупільненні сільського господарства .

На XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 року) С.В. Косіор заявив: „... Раніше, як відомо, найменші зрушення в сільському господарстві відбувалися протягом десятиліть. А ми протягом 1–2 років маємо буквально здійснити революцію в сільському господарстві» [11].

Відповідно із цими настановами, в Україні не тільки проводилася швидкими темпами колективізація, а й укрупнення колгоспів. В результаті цього їх кількість зменшилося з 35,8 тис. у 1931 році до 25,3 тис. у 1932 році, а середній розмір колгоспів збільшився до 890,5 га землі. Було завершено процес переведення кому і ТСОЗів на статут сільгоспартілі. Домінуючою стала артільна форма господарювання – понад 96% [12].

Можна зробити висновок, що наприкінці 1930-х років селянське господарство України, як і усього СРСР, базувалося на двох основних формах – колгоспах і радгоспах.

Розподіл землі в УРСР після проведення колективізації (1938 рік) [13]

Форма землеволодіння	в тис. га	у % до всієї площі
Колгоспи	35239	79,1
Одноосібники	194	0,4
Радгоспи, дослідні станції, заповідники та ін.	4300	9,7
Державний лісовий фонд	3700	8,3
Міста	384	0,9
Інші державні маєтки і фонди	729	1,6
Разом	44546	100

Насильницькими методами утверджувалася й колгоспно-радгоспна власність. Вона формувалася внаслідок насильницької експропріації землі, худоби, реманенту у селян. Досягалось це не економічними а, адміністративно-вольовими, насильницькими методами, що суперечило приватно власницькій психології селян.

Список використаних джерел і літератури:

1. Про роботу партії серед селянської бідноти. Резолюція жовтневого (1925 року) пленуму ЦК РКП(б) // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т. 3. – С. 407–408.
2. Підраховано за даними Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 2933. Арк. 2 -10.
3. Материалы о состоянии сельского хозяйства и работы на селе. – Х., 1929. – С. 18.
4. Каденюк О.С. Аграрна історія України. – Кам.-Под., «Абетка», 2005. – С. 131.
5. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 10. Спр. 171. Доповіді і статистичні відомості про хід колективізації сільського господарства і про роботу комітетів незаможних селян в Україні. – Арк. 16.

6. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп . 10. Спр. 171. Доповіді і статистичні відомості про хід колективізації сільського господарства і про роботу комітетів незаможних селян в Україні. – Арк. 19.
7. Материалы о состоянии сельского хозяйства и работы на селе. - Х., 1929. – С. 10.
8. Колективізація і голод в Україні : 1929 – 1933. – К., 1993. – С. 93.
9. Колективізація і голод в Україні : 1929 – 1933. – К., 1993. – С. 102.
10. Даніленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицькій С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30 рр. – К., 1991. – С. 120.
11. XI з'їзд КП(б)У. / Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – С. 281.
12. ЦДАВО України. Ф. 257. Оп. 1. Спр.171. Арк. 19.
13. Колхозы во второй пятилетке: Статистический сборник. – М., 1939. – С. 63 – 64.

Резюме: у статті аналізується процес проведення насильницької колективізації сільського господарства УСРР на початку 1930-х рр., розглядаються основні напрями антиселянської політики сталінського керівництва.

Ключові слова: куркуль, колективізація, колгосп, ТСОЗ, комуна, артіль, селянське господарство, аграрний сектор.